

ПОЭМАНЫҢ ФОРМАЛЫҚ ХӘМ ЖАНРЛЫҚ СЫПАТЫ ХАҚҚЫНДА

Қ.П.Мамбетов - докторант

Әжияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: жанр, форма, тур, лирика, эпика, драма, поэма, сюжет, услуб.

Ключевые слова: жанр, форма, вид, лирика, эпика, драма, поэма, сюжет, метод.

Key words: genre, form, type, lyricism, epic, drama, poem, plot, method.

Адамзат өзинің тарихый-диалектикалық раўжланыуы басқышларында эпийайы санадан курамалы ойлау дәрежесине жетти. Мине усы көп мыңлаған жылларды қамтыған курамалы раўжланыушылықтың жуўмағында, адамзат өзін қоршаған орталықтан, хәдийсе хәм кубылыслардан эстетикалық заўықланыу, тәсир алыу пазыйлетине ийе болды. Анығырақ қылып айтқанда, дүнья жүзлик мәдениет тарихында өмир кубылысларының нәзик хәм рәнбөрең сырлары менен таныстыратуғын әжайып Көркем өнер пайда болды. Көркем өнер өмир кубылысларын көркем сәўлелендириуде бир қанша тарауларды қәлиплестирди: Архитектура (саўлат) өнери, скульптура (мүсиншилик) өнери, живопись (сүўретлеу) өнери, Музыка (саз) өнери хәм т.б. Мине усылар менен бир қатарда оғада курамалы хәм тилсимли «Көркем өнердің ең жоқары түри – әдебиет» [1]- «сөз өнери» [7] де пайда болды хәм әсирлер даўамында адамзаттың саналы өмир кеширіу дәуиринен баслап тап бүгінге шекем өзинің өсиу аңғарын кеңейтип, толықтырып киятыр.

Көркем әдебиет В.Г.Белинский тили менен айтқанда «хәм үн, хәм картинасы бар, айқын айтылған түсиниги бар адамның еркин сөзінде болады. Сонлықтаңда поэзия көркем өнердің басқа барлық тәрептерин өз ишине алады, көркем өнердің барлық түрлерінде бар гүллән кураалларынан пайдаланады. Поэзия көркем өнердің тутас түри болып көзге түседі, оның барлық тәрепін өз ишине алған шөлкеми, олардың белгилі өзгешелигінде қамтыйды» [1]. Яғнай, буннан шығатуғын жуўмақ-көркем әдебиет өмир кубылысларын, турмыслық ўақыяларды хәм конкрет адам образын көркем сәўлелендириу сыпаты бойынша, яғнай жанрлық жақтан үш түрлі текке ийе болады - лирика, эпика хәм драма.

Көркем әдебиет жанрлық бөлинуге шекемги дәуирде синкретлик сыпатқа ийе болды хәм үш жанрға да (лирика, эпика, драма) тән болған белгилерди өз бойына бириктирип турды. Буған әйемги грек, рим әдебиетларындағы көпшилик адамлар жәмәәти тәрепинен атқарылған хор мысал бола алады. Әйемги-общиналық жәмийеттеги хорды атқару даўамында оны атқарушылардың күйиниши хәм сүйинишилерин билдириуши эмоционаллық (лирикаға тән), ямаса ўақыялардың мазмуны (эпикаға тән), гейде айтысларға (драмаға) тән белгилер жырланды. Булардан басқа, хорды атқару даўамында оны атқарушылардың хәрекетлери, аяқ-ойынлары, бет-кубылыулары қосылып, сахналық сыпатты келтирип шығарды.

Ўақыттың өтиуи менен бул синкретлик белгилер өз алдына жикленди хәм көркем өнердің бөлінген, ажыралған түрлери шықты: Лирика, Эпика, Драма. «Ол түрлер әсирден-әсирге өтип, кубылып, ескиси жоғалып, жаңасы туўылып отырды. Мине усы жанлы процесс - жанр тәбиятындағы бурыннан болған, бар хәм боса беретугын заңдылық» [7] болып есапланады.

Көркем әдебиетти жанрлық жақтан ең дәслеп жиклеген Аристотель болды. Ол өз дәуири көркем әдебиетінің раўжланыу базасынан келип шығып, өзинің «Поэтика» атлы мийнетиниң үшінши бабында («Сәўлелендириудің түрли усыллары») әдебиетти үш текке ажыратты [2] хәм усы теориялық анықлама тийкарында В.Г.Белинский өзинің көпшиликке белгилі болған «Поэзияның жанрына хәм түрине қарай

бөлинуілері» атлы макаласын дөретип, онда жанр бойынша анық хәм ужибатлы пикирди ортаға қойды [1].

Деген менен, хәзирги әдебиеттаныу илиминде жоқарыдағы еки мийнетке сүйенген халда жанр бойынша хәр қыйлы түсиниктеги илимий көзқараслар орын алған: айырым әдебиетшы-теоретиклер [3]. Жанр термини арқалы әдебий текти емес, ал түрде қабыл етеди. Гейпара әдебиетшы-илимпазлар [4] болса жанр термини арқалы Лирика, Эпика хәм Драманы түсиндиреди. Ал бир қатар әдебиетшы-алымлар пүткиллей өзгеше - жоқарыдағы еки топар илимпазларғада қосылмай, жаңа илимий пикирди алға сүреди [5].

Биз бул жоқарыдағы илимий анықламаларды анализлей отырып, өзимиздің илимий жуўмағымызға сәйкес келетуғын екінши топардағы илимпазлардың пикирине қосылып, көркем әдебий жанр дегенде Лирика, Эпика, Драманы, әдебий түр термини арқалы - Поэзия, Проза, Драманы, ал жанрлық форма (көлем) термини арқалы роман, повесть, гүррин, поэма, комедия, драма, трагедия хәм т.б. жиклерди (классификацияны) қабыл етемиз¹.

Жанр сөзи француз тилинен алынған болып [6], бизиңше, **тек, түр** деген ұғым менен мәнилес келеди. Демек, жанр деген сөз арқалы әдебиеттің тийкаргы үш (Лирика, Эпика, Драма) тегин аңлатыу мақсетке муўапық болады, деп есапласақ қателеспеймиз. Бул, мениңше, улыўмалықтан гөре конкретликке туўра келеди.

Биз көркем әдебий жанр хәққында сөз қозғар екенбиз, бул орында әдебий жанрдың узақ тарихый дәуирлер даўамында туўылып, қәлиплесип хәм раўжланыуын, оның предметин, усы предметтерди көркем сәўлелендириуде оның ўақытқа қатнасын да анализлеуге хәққылымыз. Себеби «жанр раўжланып отыратуғын ұғым. Жанрлық раўжланыудың өзи жанлы процесс. Жанрлар пайда болады, раўжланады, өзгереді, жоқ болады, жаңадан пайда болады» [7]. Бирақ бул өсиўшилик хәр бир халықтағы миллий көркем әдебиеттің тарихый қәлиплесип, өсиуи менен қатаң иргелес болады. Сонлықтан, мениңше, бәрше халықлардағы көркем әдебиеттің қашан хәм қалай пайда болуы жолы, сол халықлардағы әдебиеттаныу илиминің тарихый-теориялық негизине тийкар салады.

Көркем әдебиет «тәбияттан нуска көшириу» (подражание) ямаса «тәбиятқа еликлеу» [2] екенлигине исенген Аристотель бул процесстиң үш түрлі жол менен әмелге асатуғынлығын дәлиллейди.

Яғнай «нуска көшириуши» ўақыяны хәм усы ўақыя жүз беретугын реал турмысты бақлаушы сыпатында, «өзин Гомердей ўақыяларды оның өзинен ажыралған бир нәрсе сыпатында» [2] сүўретлеуи мүмкин. Бундай объектив, реал шынлықты көркем сүўретлеу нәтийжесинде (Эпос) Эпика жанры жүзеге келеди.

Сондай-ақ «тәбияттан нуска көшириуинде» ол өз шахсын (жеккелигин) өзгертпей, өзінше қалыуы» [2] арқалы да шынлықты сәўлелендириуи мүмкин.

¹ Биз жумысымызда усы илимий анықлама басшылыққа алынады

Яғный, ол өмир кубылысларына жеке сезими менен катнас жасап, руўхый сезим-кеширмелери аркалы шынлыкты жаратады. Демек, Лирика жанры пайда болады.

Ал автор «барлык сүүретленип атырған адамларды хәрәкәттеги хәм соның менен бирге, катан драмалык хәрәкәттеги адамлар сыпатында» [2] сәулелендириўи аркалы турмыстың кескин динамикалык ўақыялы шынлығын жаратады. Бул орында Драма жанры жүзеге келеди.

Өмир шынлығын үш жол аркалы көркем сәулелендириўде мине бул өзіншеликке ийе үш жанрдың бири-биринен ажыралыўы олардың не нәрсени сәулелендириўи (предмети), қалай сәулелендириўи аркалы айдынласады.

Эпикалык жанрдың сәулелендириў предмети-ўақыя. Себеби эпика (эпос) грек тилинен алынған болып, турмыс шынлығын хәм адам характерин ўақыяларды раўажландырыў тийкарында ашады. Сонлықтан оның негизинде сюжет турады. Мине усы сюжетли шығармада ўақытқа катнас, мейли тарийхый өтмиш яки бүгинги дәўир сүүретлениўинен ғәрезсиз, өткен мәхәлде болған ўақыя сыпатында сәулелендириледи. Мысалы, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны»ында қарақалпақ халқының Маман, Айдос хәм Ерназар бийлериниң образлары, олардың характерлери романдағы бир неше сюжетлик бағытлардың (линиялардың) избе-из раўажланыўында ашылады. Сондай-ақ шығармадағы ўақыяның ўақытқа катнасы толық өткен мәхәл формасында баянланады.

Ал Лирикада болса, сәулелендириў предмети жазыўшының қысқа мәўритлердеги руўхый халаты, сезими хәм кеширмелеринен ибарат болады. Яғный лирикада сюжет болмай, ал сюжеттиң қысқа бөлегі- эпизод сәулелендириледи. Сонлықтан лирикалык жанрға тән шығармаларды оқыў барысында биз өмир шынлығын автордың (шайырдың) жеке руўхый тәсирленген кеширмелери, сезимлери аркалы қабыл етемиз. Оның сезимлик халатына киремиз хәм оның қәлби менен өмирди таниймыз. Мысалы:

Сен қосықсаң жыртық үйде туўылған,

Аш халықтың арманына жуўылған.

Туўылыўдан ығбал излеп халқыңа,

Жалаң аяқ қарды басып жуўырған.

Ел дәртине дәрман болған ғиясаң.

Халық арманы туўған поэзиясаң.

«Атақ емес, сөз қуўағөр, балам» деп,

Көз алдымда турсаң да қоясаң. (И. Юсупов)

Мине, жоқарыдағы қосық үзіндисиндеги мазмунда сәулелендириў предмети - Бердақ шайыр образы автор тәрәпинен оның жеке сезими аркалы, Бердақ хакқында автордың жеке ұғымлары аркалы аңлатылып тур. Ал бул сәулелендириў ўақытқа катнасы бойынша эпикадан өзгеше, яғный сүүретлеў предмети тап хәзирги ғана болып өтип кеткендей, ямаса хәзир болып атырған мәхәлде жырланады.

Ал Драмалық жанрға тән сәулелениў предмети Хәрәкет болғанлықтан, ондағы қахарманның прогрессив максет жолындағы ислеген динамикалык хәрәкети айрықша көзге түсип турады. Сонлықтан оның ўақытқа катнасы хақықый-тап хәзирги мәхәлде жүз берип атырғандай, биз тиккелей гуўасы болып турғандай халда сәулеленеди. Мысалы: Шайыр И.Юсуповтың «Әжинияз» операсына либерттоның сахналастырылыўында Әжинияз шайыр бабамыздың образы, өмириндеги кескин гүреслер хәм ўақыялар, оның этирапындағы адамлардың динамикалык хәрәкетлери бай көринисте жаратылған. Бул сахнадағы жанлы көринис - Әжинияз образы хәрәкетте, өз көзимиз бенен көриў аркалы тамашаланады. Сонлықтан драмадағы ўақытқа катнас лирика хәм эпикадан пүткиллей өзгеше болып, Эпос пенен Лирика «бир

пүтинликке биригеди: ишки хәдийсе өз ишинде қалыўдан тоқтайды хәм сыртқа шығады, хәрәкетте өзін көрсетеди: ишки, идеал (субъектив) хәдийсе сыртқы, реал (объектив) хәдийсе болып қалады... Бул поэзияның жоқары дәрежеси хәм искусствоның (көркем өнердің Қ.М.) - гүлдәстеси, бул драмалык поэзия есапланады» [8].

Мине биз талқылап атырған бул үш (Лирика, Эпика, Драма) жанр тек жоқарыдағы белгилери менен ғана жикленип шекленбейди. Өмир шынлығын сүүретлеўде тиллик өзгешелиги хәм стильлик сыртқы қурылысы, бойынша бул жанрлар үш түрге: Поэзия, Проза, Драма болып ажыратылады. Бул жиклениўдеги ең баслы принцип - олардың дөрелиўиндеги сыртқы қурылысы негиз етип алынады. Мысалы, поэзия - бул «стихотворные художественные произведение, в отличие от художественной прозы»[1]. Бунда Лирикаға тән өзгешеликти келтирип шығаратуғын белгили бир туйық ойды максетке муўапық ырғақ (ритм), уйқас (рифма) хәм Бәнтке (строфа) түсирип, эмоционаллығы хәм өлшеми айрықша тәсиршең келетуғын етип бериледи:

1) *Киртиги қайысқан тебендей еди,*

Кумай көзлер мени жесендей еди,

«Ағаңнан хат жоқ па?» дегендей еди,

Айралық дәртине иштен жанған қыз.

2) *Қосық - теңіз, болсам - балық,*

Ис буйырса сиздей халық,

Аяғымды қолға алып,

Басым менен жумалайман. (И.Юсупов)

Мысаллардан сезилип турғанындай, поэзиялык баянлаўда өмирдің керекли объектин, ямаса керекли уғымын сүүретлеўде автор тәрәпинен сөзлер қатан тәртіпте орналастырылады. Өзине тийисли форманы келтирип шығарады.

Ал Проза - бул «как стилевая категория, противоположна поэзии (и стиху); Характерная черта прозы-отсутствие законченной системы композиционных повторов, присущих поэзии» [1]. Бунда өмир шынлығын образлардың раўажланыўы тийкарында, көркем қара сөз түрінде сүүретлеў нәзерде тутылады. Бирақ «көркем қара сөз прозаның тийкаргы баянлаў усылы болсада, бул екеўин бирдей екен деп бир-бири менен шатастырмаў керек» [9]. Себеби халық ауыз-еки дөретпелеринде ауыз-еки қара сөз ушырасады, ал жазба қара сөз тиккелей көркем реалистлик жазба әдебияттың пайда болыўы менен байланыста раўажланды. Ол халық ауыз-еки сөйлеў тили базасында қәлипплести. Мысалы:

«...1806-жыл. Даңғаралы Айдос ауылының падашыларынан бири Доспан күндеги әдетинше таң ала геўгимде шаңлаққа келип, үйреншикли төбешигине ақ таяғын шанышты да, оған гөне қара қалпағын кийгизип, даўысының барынша сүрен салды:

-Малыңды айдааа!!!» (Т.Қайыпбергенов

«Қарақалпақ дәстаны», II том). Көринип турғанындай прозалық түрге сай өмир шынлығын баянлаўда сезимге қарағанда объектив көринисти сәулелендириўге көбирек дыққат бериледи.

Ал Драмада болса түрлик өзгешелик бираз қурамалы. Жоқарыда белгилеп өткенимиздей, драмалык дөретпелерде қахарманның динамикалык хәрәкети, ямаса Хәрәкет биринши планға шығарылады. Шығармада қахарман хәрәкети (драматург жазыўшы тәрәпинен) автордың ой-пикири менен бирге ремаркалар аркалы бериледи. Бул драмалык шығарманы оқып шығу барысында белгили болады. Ал дөретпе сахнада қойылғанда ремаркадағы мазмун (қахарманның түр-түси, ис-хәрәкети, минези хәм т.б. хакқында) актердің-қахарманның хәрәкети, диалог, монологлары аркалы тамашағөйге жеткериледи. Буған қосымша, драмалык шығарма жазылыўда қахарман-

ның исми, кос нокат, соңынан қахарманның сөйлейтуғын сөзи берилип, оған қауыс ишинде автордың (катнасы) ремаркасы жазылады:

«Отбасқан»: -Жаксы онда. Журын сақ болғыл,

Аман. Қәпелимде қалмағаймыз бийпәрўа.

Журын: -Жоқ, жоқ, батырым, хеш қайғы шекпе.

Мен барда, хәтеки, болмайды өкпе.

(Отбасқан шығады. Журын оның соңынан сығалап карап, тумлы-тусқа абайлап, Әшир, Аманкул, Саекерлерди оятып, өзине шақырып алады. Оларды отырғызып)

Жигитлер: -Ерди намыс өлтирер,

Коянды қамыс өлтирер»

(Ә.Шамуратов. «Қырық қыз» драмасы).

Сондай-ақ драмалық шығармада Ұақыт бирлиги, Хәрекет бирлиги хәм Орын бирлиги сақланыуы талап етиледі.

Биз таллап отырған бул үш жанр, булардан тысқары өмир шынлығын көркем сәулендириүде төмендегисе формаларға (көлемлерге) жикленеді:

Лирика жанры: *Лирика, элегия, сатира;*

Эпика жанры: *Очерк, гүрриң, повесть, поэма, баллада, роман, эпопея;*

Драма жанры: *Трагедия, комедия, драма.*

(Бул орында айтып өтетүғын және бир нәрсе, айырым илимпазлар Л.Тимофеев, Г.Абрамович, Г.Поспелов, И.Султон хәм т.б. поэма хәм балладаны Лиро-эпикалық жанрдың формасы сыпатында қабыл етеді).

Жанрлардың формалық жақтан бундай жикленіуі, тийкарынан, хәр бир жанрдағы көркем дәретпелердің өмир шынлығын қамтыуына, қахарман хәрекетлерин сүүретлеу дәрежесине, типине негизленіп жүргизиледи. Булардан тысқары, бул жанрлық формалар тематикалық жақтан да өз ишинде және бөлиниуі мүмкин, мысалы: Роман-тарийхый роман, социаллық роман хәм т.б.

Деген менен, биз анализлеген бул жанрлар жоқарыда көрсетилген айырмашылық белгилери менен бири-бирине пүткиллей қатнасыз, жеке таза халында қәлиплеседи деген жуўмақты келтирип шығармайды. Себеби көркем әдебиат биз жасап турған курамалы хәм қырлы өмирдің көркем-образлы сәулесі. Демек солай екен, көркем әдебиатта да реал өмирдеги сыяқлы суьбект хәм объект, реаллық хәм идеаллық ажыралмас синтезде ушырасып отырады. Эпикалық шығармада лиризм хәм драматизм, драмалық дәретпеде эпизм хәм лиризм, лирикада болса кескин драматизм хәм эпизм эпизодлары сөзсиз байланысқа түседі. Бирин екіншиси көркемлеу куралы сыпатында толықтырып отырады. Биз өз жумысымызда әдебий жанр, түр хәм форма бойынша илимий үйрениуимиз жуўмағында төмендеги шешимге келемиз:

1. Хәр бир миллетке тән көркем әдебиат өзи тийисли болған халықтың узақ өтмишиндеги тарийхы, социал-экономикалық хәм сиясий турмысы, мәдениеті, миллий этнографиясы менен тығыз байланыста қәлиплеседи хәм раўажланады. Демек, көркем әдебиатты қайсы бағдардан, қандай көз-қарастан изертлеу исинде оны тарийхый қатнас арқалы анализлеу максетке муўапық болады. Мине усы көз-қарастан биз бул бағдардағы өзимизден алдыңғы устаз-илимпазлар [10] пикирине сүйенемиз хәм көркем әдебий жанр сыпатында Лирика, Эпика, Драманы қабыл етемиз. Себеби жанр[8] термининин өзи әдебиат илимине араласыуында узақ өтмиште француз тилинен алынып, бизиңше, тек, түр деген уғымды аңлатқан;

2. Ал көркем әдебий раўажланыуыдағы Поэзия, Проза хәм Драма, бизиңше, әдебий түрлер болады. Себеби өмир шынлығын сүүретлеуде көркем тиллик өзгешеликке зәрурли дыққат ажыратылады. Өйткени,

әдебиатқа тән болған барлық дәретпелерде форманың (сыртқы көринистин) муўапықлығы мазмунның муўапықлығы менен (философиялық көз-қарастан) белгиленеди;

3. Ал бизиң жумысымыздағы тийкаргы изертлетуғын объект Поэма-бул жанрлық форма болып, ол еки жанрдың (лирика хәм эпиканың, лирика хәм драманың) айырым шешіуши белгилеринин биригуйинин нәтийжесинде, ямаса жеке бир жанр тийкарында пайда болған.

Поэма өзинин тарийхы, қәлиплесіу дереги хәм өмир шынлығын көркем сәулендириүдеги өзгешеликлерине ийе айрықша хәм үлкен әдебий көркем формалардың бири. Узақ тарийхый қәлиплесіу жолына ийе болыуына карамастан поэманың елегешек «дәл анықламасы жоқ. Хәр ким хәр қыйлы анықтамаларды усынады» [11], ямаса «В своем историческом развитии поэма предстала в различных и многообразных жанрах, и в силу этого дать её единое общее определение крайне затруднительно» [12] деген пикирлердин пайда болыуына мүмкиншилик жаратты.

Дурысында да, поэма көркем әдебиат тарийхында узақ сынаулардан өтти хәм бул оның турақлы жанрлық форма болыуына кери тәсирин тийгизди. Мысалы, Гомердың «Иллиада» хәм «Одессия» атлы классикалық, эпикалық поэмалары, ямаса М.Ломоносовтың «Уллы Петр», Торквато Тассоның «Куткарылған Ирусалим» атлы тарийхый-қахарманлық поэмалары менен XIX әсирдеги А.Пушкин, Е.Баратынский, М.Лермонтовлардың романтикалық поэмалары арасындағы уқсаслықты салыстыру хәм бирдей деп бахалау мүшкил, хәтте, қәте. Себеби олардың бир-биринен ажыралып турауғын айрықша белгилери бар. Бул кубылыс өзимиздин миллий әдебиятымызда да усындай курамалы халатта. Поэма термини карақалпақ әдебиятында XX әсирдин биринши ярымында, өмир шынлығын реалисттик усулда сүүретлеу менен майданға келди.

Бирақ усыған шекемги дәуирде карақалпақ классик (XVIII-XIX-әсир) әдебиятында орын алған Жийен жыраудың «Уллы тау», «Посқан ел», Күнхожаның «Ел менен», Әжинияздың «Бозатау», Бердақтың «Айдос баба», «Ерназар бий», «Шежире», «Еркебай», «Хорезм», «Ақмақ патша» хәм т.б. шығармалары поэма қағыйдасының айырым белгилерин, өзгешеликлерин өз бойларына жәмледи. Буған қосымша, карақалпақ аўызеки әдебиятындағы «Қырық қыз», «Едиге», «Шәрьяр», «Алпамыс» хәм т.б. дәстанларда да поэманың белгилери болғаны анық. Соның менен бирге, поэзияның базасында қәлиплескен бүгинги карақалпақ әдебиятында реалисттик жазба проза пайда боламан дегенге шекем халық дәстанлары хәм классик шайырлардың тарийхый-эпикалық дәретпелери бүгинги эпопея, роман, драма сыяқлы үлкен жанрлық формалардың идеялық-көркем ұазыйпасын өтеп келди. Бул ұазыйпаны атқару процесинде сол аталған формалардың ең айрықша эстетикалық өзгешелик белгилерин өз бойында жәмлеген шығармалар дәретилди [13]. Мине, буларды да бүгинги реалисттик поэма менен салыстыру қыйын.

Деген менен, сол әйемги дәуирден усы бүгинге шекемги поэмаларда белгилі баслы уқсаслықлардың да жоқ емеслиги анық. В.Г.Белинскийдин пикиринше, «...они (поэмы-К.М.) принадлежат к эпическому роду: ибо основание каждой из них есть событие, да и сама форма их чисто эпическая. В прочем, что уже эпопея нашего времени, эпопея смешанная, проникнутая насквозь и лиризмом и драматизмом, и нередко занимающая у них и формы. В ней событие не заслоняет собою человека, хотя и само по себе может иметь свой интерес» [1].

Мине бул анықлама бүгинги поэмаларды бахалаўға толық жуўап бермеўи мүмкин. Бирақ бул келтирилген пикирдиң тийкарына тереңрек дыққат бөлсек ҳазирги поэмалардың тийкары белгисин айқынластырады. Себеби В.Г.Белинский жокарыдағы пикирди Пушкин ҳәм Байронның поэмаларын анализлеўи аркалы береді. Демек, Байрон ҳәм Пушкин поэмалары өз дәўириниң эпопеялары болған болса, бүгинги каракалпак, өзбек, рус, халықларының поэмалары да өз дәўириниң эпопеясы болатуғынлығы анық. Мысалы: А.Блоктың «Возмездие», «Скифам», «Двенадцать», И.Бунинниң «Листопад», А.Белыйдың «Первое свидание» поэмалары рус әдебиятында, Х.Әлимовның «Зайнап ва Амон», Ғафур Ғуламның «Кўкан», Мақсуд Шайхзаданың «Ташкентнома», Рамз Бабажанның «Оби ҳаёт», С.Зуннувановның «Рух билан суҳбат» поэмалары өзбек әдебиятында, С.Сейфуллинниң «Көкшетаў», С.Мукановтың «Сулўшаш», И.Жансугуровтың «Кўйш», Б.Майлинниң «Мырқымбай», Қ.Бекхожинниң «Мариям Жагер кызы» поэмалары қазақ әдебиятындағы XX әсир эпопеясы екенлиги даўсыз. Ал каракалпак миллий поэзиясында болса көрнекли сөз усталары Ж.Аймурзаевтың «Гүрес», «Гүресте жеңдик», А.Дабыловтың «Бахадыр» С.Нурымбетовтың «Бақтыяр», М.Дәрибаевтың «Айпара», «Айымжамал», А.Бегимовтың «Сәпиўра», «Туўған жер», «Өмир» Т.Мәтмуратовтың «Жулдызым

мениң», «Жақсы адамның жүреги», М.Сейтаниязовтың «Ұатан гедайы», И.Юсуповтың «Дала әрманлары», «Мәңги булақ», «Бүлбил уясы», «Мәмелек ой», «Тумарис», «Ұатан топырағы» ҳәм т.б. поэмалары бүгинги күн шынлығының эпопеясы екенлиги анық. Себеби бул реалистлик жазба поэмаларда да (В.Г.Белинский айтқан) Адам, Ұақия, Драматизм ҳәм Лиризм бирлиги бар.

Бирақ бул белгилер бәрше поэмаларда толық өз пүтинлигин сақлаған, деп жуўмақ шығарыўға болмайды. Себеби айырым поэмаларда гейпара сыпатлар қалдырылып, ал базыбириўлері асырылыпта берилиўи мүмкин. Мине усы белгилерге тийкарланып, поэма роман, повесть сияклы сюжетли формалардан ажырадады. В.Г.Белинский пикири менен айтқанда: «...есть большая разница между романом или повестью и между поэмою. Поэма рисует идеальную действительность и схватывает жизнь в её высших моментах. Таковы поэмы Байрона и, порожденные ими поэмы Пушкина. Роман и повесть, напротив, изображает жизнь во всей её прозаической действительности, независимо от того, стихами или прозою они пишутся» [1].

Бул илимий анықламаны соңғы дәўирдеги бир қатар илимпазлар да қоллайды ҳәм биз де өз пикиримизди бул жуўмаққа тийкарлаймыз.

Әдебиятлар

1. Белинский В. Г. Собр. Соч. в трех томах. Том II, III -Москва: 1948. -С. 5-66.; -С. 221-283. -С. 41, -С.456-46.
2. Аристотель. Поэтика-Тошкент: «Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наһириети», 1980. 7, 10-б.
3. Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение. -Москва: 1964. -С. 236-288, Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. -Москва: 1965. -С. 225-282; Сорокин В.И. Теория литературы -Москва: 1960. -С. 211-248; Щепилова Л.В. Введение в литературоведение. -Москва: 1956. -С. 185-226; Кожина В. К проблеме литературных родов и жанров. В кн. Теория литературы, 1964. -С. 39-40; Гуляев М., Богданов А., Юнкевич Л.Г., Теория литературы в связи проблемами эстетики. -Москва: 1970. -С. 289-376; Нарымбетов Ә. Қазақ совет поэмасы. -Алматы: «Ғылым», 1977. 11-б.; Исмаилов Е. Әдебиат теорияның мәселелери.-Алматы:1940. 85-140-б.; И.Султон Адабиет назарияси.-Тошкент:«Ўқитувчи», 1980. 231-б.; Адабиетшуносликка кириш.-Тошкент:«Ўқитувчи», 1979. 164-б.; Бобоев Т. Адабиетшуносликка кириш.-Тошкент:«Ўқитувчи», 1979. 182-190-б.
4. Тимофеев К.В. Основы теории литературы. -Москва: 1976. -С.320-360.; Пospelов Г.Н. Теория литературы. -Москва:«ВШ», 1978. -С. 92-121.; Қабдалов З. Әдебиат теориясының негиздери. -Алматы: 1970. 307-351-б. ; Сөз өнери. -Алматы: «Мектеп», 1982. 295-305-б; Османова З.Г. Встречи и приобщения. -Москва: «Наследие», 1993. -С. 16-144; Жумашев Қ. Әдебиат теориясы. -Алматы: 1970. 307-351-б.
5. Соколов А.Н. Очерки по истории русской поэмы XVIII-первой половины XIX века. -Москва:1955. -С.5-16.
- 6.Советский энциклопедический словарь. - Москва: «Советская энциклопедия». 1985. -С. 431; А.Кятковский. Поэтический словарь. -Москва. «Советская энциклопедия». 1966. -С. 109; Краткий словарь литературоведенческих терминов. -Москва: «Просвещение», 1985. -С. 39.
7. Қабдалов З. Сөз өнери. -Алматы: «Мектеп» 1982. 299-б.
8. Квятковский А. Поэтический словарь. -Москва: «С.Э»,1966. -С. 211-283.; С. 109.;
9. Ахметов С., Есенов Ж., Оразымбетов Қ. Әдебиаттану атамаларының орысша-каракалпакша түсіндірме сөзлиги. -Некис: «Билим», 1994. 168-б.
10. Иззат Султон .Адабиёт назарияси. -Тошкент: «Ўқитувчи». 1980. 229-283-б.; Пospelов Г.Н. -Москва: «Высшая школа». 1978. -С. 91-119.; Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. -Москва: «Просвещение», 1976. -С. 343-384.; Жумашев Қ. Әдебиет теориясы. -Алматы: 1969. 221-243-б.; Қабдалов З. Әдебиет теориясының негиздери. -Алматы: 1970. 307-351-б.
11. Жумашев Қ. Әдебиет теориясы. -Алматы: 1969. 227-б.
12. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. -Москва: «Просвещение»,1975. -С. 222.
13. С. 109.Рахимжанов Н. Ўзбек совет адабиётида поэма. -Тошкент: «ФАН» 1986. 3-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада жанр, тур, формаларнинг қарақалпак адабиётшунослигидаги талқини ва муаллифнинг ушбу йўналишдаги шахсий илмий хулосалари ёритилади. Поэма ва унинг қарақалпак поэзиясида шаклланиши ҳақида илмий фикрлар берилди.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются литературный жанр, вид, род и жанровая форма поэмы в каракалпакском литературоведении. Автор делает заключение и приводит научные доводы, что поэма является литературной формой в каракалпакской поэзии.

SUMMARY

The article deals with a literary genre, type, genre form of a poem in Karakalpak study of literature. The author proves from the scientific point of view that a poem is a literary form in Karakalpak poetry.